

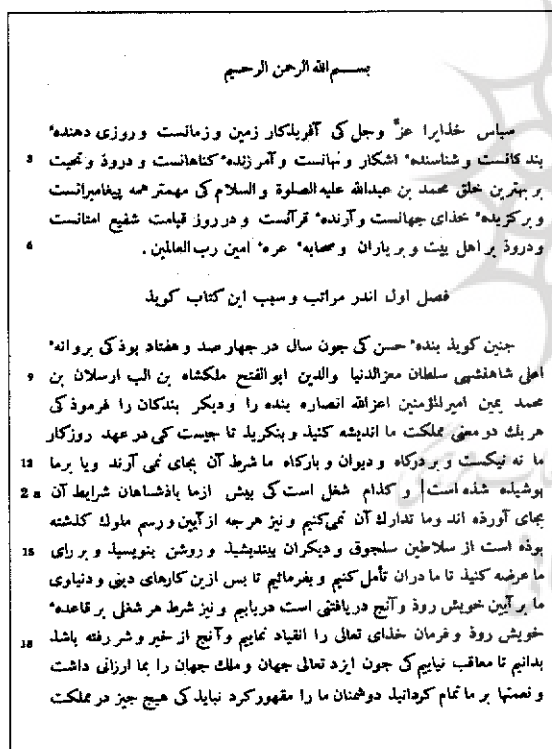
سیاستنامه چاپ ترکیه

از منظر نسخه شناسی

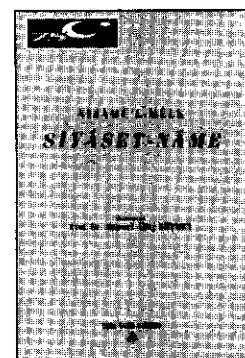
• نویسنده: علی ارطغرل*

• ترجمه: نصرالله صالحی**

▼ تصویر صفحه اول کتاب سیاستنامه چاپ ترکیه

اشاره: اگر چه تا کنون سیاستنامه خواجه نظام الملک از جنبه‌های ادبی و تاریخی بارها معرفی و بررسی شده است، با این حال از جنبه نسخه‌شناسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اهمیت مقاله حاضر بیشتر از آن جهت است که نویسنده در آن تلاش کرده با مقایسه اجمالی تمام چاپ‌های متعدد موجود سیاستنامه، نقاط قوت و ضعف آن‌ها را نشان دهد. ارطغرل سیاستنامه چاپ ترکیه را که از روی نسخه خطی بسیار مهم موجود در کتابخانه ملا چلبی توسط یکی از مورخان معروف تاریخ سلجوقیان ترکیه تصحیح و انتشار یافته است با تصحیح هیوبرت دارک مقایسه نموده و ارزش آن دورا در قیاس با هم سنجیده است.

سیاستنامه خواجه نظام الملک طوسی (وفات ۱۰ رمضان ۴۸۵) تا کنون چندین بار از روی نسخه‌های خطی مختلف تصحیح و انتشار یافته است. اولین چاپ سیاستنامه توسط شارل شفر در پاریس (۱۸۹۱ م.)^۱ و آخرین چاپ آن توسط محمد آلتای کویمن در آنکارا (۱۹۷۶ م.)^۲ صورت گرفته است.

چاپ‌های مختلف سیاستنامه، به ویژه چاپ‌های نخست آن دارای نواقص و کاستی‌هایی است. به عنوان نمونه در متن سیاستنامه دو چاپ شفر و عبد الرحیم خلخالی^۳، نظام الملک از خود نه به صورت متکلم که به صورت سوم شخص سخن می‌گوید. نویسنده در فصل ۴۲ از وزرای مشهور نام می‌برد، از نظام الملک به عنوان وزیر بزرگ ملک‌شاه یاد می‌کند.^۴ هم‌چنین در دو چاپ مذکور در جایی که به درگذشت ملک‌شاه اشاره رفته، از برکیارق و نیز از به سلطنت رسیدن غیاث الدین محمد سخن به میان آمده است. این در حالی است که خواجه در زمان ملک‌شاه در گذشته بود.

در چاپ‌های عباس اقبال^۵ و چهاردهی^۶ نیز که هر دوی آن‌ها با استفاده از چاپ‌های شفر و خلخالی اقدام به انتشار سیاستنامه

کرده‌اند، همان کاستی‌ها و نواقص دیده می‌شود.

از آن‌جا که در طول زمان‌های مختلف بر متن اصلی سیاستنامه خواجه نظام الملک مطالبی افزوده شده، همین امر، بروز مناقشه‌های جدی بین اهل علم در باب اصالت سیاستنامه را موجب شده است. جایی که زاخادور روسی و گابریلی ایتالیایی در آثار خود، اصالت انتساب سیاستنامه به خواجه نظام الملک را مورد تردید قرار داده‌اند. چیزی که آن‌ها را بیشتر به شبهه و تردید وا داشته، این است که در سیاستنامه در خصوص برخی از سلاطین و شاهزادگان

تصویر صفحه آخر کتاب سیاستنامه چاپ ترکیه

نظم الله	268
از نا آمدگان خورست و از آمدگان حمر است و با این همه درازی مختصرست و سیاست باذفاه دادگرت و از دوزخ خورست و از بهشت نظرت و امید	
۸	«... و عده دیندار ویت و عتم بر سعادت است والله اعلم بالصواب و اله المرجع والمآب تمت الكتاب بجود الله ورحمن توفيقه فی یدی اضعف عباد الله للطاح ال رحمة الله تعالی و غفرانه علی بن الحسن بن احمد فی یوم الاحد سابع جمادی الاخره سنة اربع و عشرين و سبعمائة
۹	بسال سیصد و هشتاد باذفاه جهان کسک نظرش نبیل بعد هزار قران کنشہ یست فوالجبهه با مداد بکاه بحر زرنهان شد نا که بخطه مدان حال کتبی را می برسیلم از فرزانه کفت یا خرابست یا یافست با افسانه کتم اندر راحت اودل ک بندد بازگوی کفت یا کوی بوذ یا مست با دیوانه پایان جلدیکم

اولین چاپ سیاستنامه توسط
شارل شفر در پاریس
(۱۸۹۱ م.) و آخرین چاپ آن
توسط محمد آلتای کویمن در
آنکارا (۱۹۷۶ م.) صورت
گرفته است

زاخادور روسی و گابریلی
ایتالیایی در آثار خود، اصالت
انتساب سیاستنامه به خواجه
نظام الملک را مورد تردید قرار
داده اند

سلجوقی بعد از ملک‌شاه نظیر برکیارق، محمد تپر، محمود و اسماعیل
پسر یاقوتی، سخن به میان آمده است. و یا حتی در سخن از وزیر
طغرل بیگ یعنی عمیدالملک کندری، نام خواجه نیز به میان آورده شده
است.

نخستین چاپ هیوبرت دارک از سیاستنامه، که بعد از چاپ‌های
پیش گفته در ۱۳۴۰ در تهران انتشار یافت، نیز حاوی پاره‌ای از
کاستی‌ها و نواقص است که پیشتر بدان‌ها اشاره شد. اما او بعدها با
آگاهی از خطاها و کاستی‌های فوق، در چاپ دوم و چاپ‌های بعدی
با اصلاح خطاها و نواقص، اقدام به نشر متن صحیح تری از
سیاستنامه کرد.^۹

هیوبرت دارک در چاپ دوم سیاستنامه، نسخه موجود در کتابخانه
ملی تبریز را که به تاریخ ۶۷۳ قمری کتابت شده و او در هنگام چاپ
نخست سیاستنامه از آن آگاهی نداشته، به عنوان متن اصلی اساس
کار خود قرار داد، زیرا در طول مطالعات و بررسی‌های خود به این
نتیجه رسیده بود که نسخه مزبور با وجود افتادگی برگ‌های ۲۹ تا ۴۰
و نیز به رغم ناخوانا بودن برخی سطور، از آن جهت که قدیمی‌ترین و
صحیح‌ترین نسخه موجود سیاستنامه است، باید اساس کار قرار
گیرد. اما برای تکمیل افتادگی‌های صفحات فوق، از نسخه خطی
موجود در کتابخانه ملاحظلی استانبول که اصل آن نسخه بعدها
توسط محمد آلتای کویمن تصحیح و انتشار یافت، استفاده کرد.

جعفر شعار نیز از روی نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی
تبریز، یعنی همان نسخه‌ای که هیوبرت دارک اقدام به تصحیح و
چاپ آن کرده بود، تصحیح دیگری از سیاستنامه را منتشر ساخت.
وی در کار خود از تمام چاپ‌های قبلی سیاستنامه نیز بهره گرفته و
ضمن تأکید بر اعتبار علمی چاپ هیوبرت دارک، تنها از جهت آشنا
نیودن مصحح به «خصوصیات جمله بندی زبان فارسی» آن را واجد
پاره‌ای از اشتباهات دانسته بود.^{۱۰}

بعد از دومین تصحیح سیاستنامه از سوی هیوبرت دارک و نیز
پس از آن که جعفر شعار نسخه مورد استفاده او را بار دیگر با وسواس و
دقت نظر زبانی منتشر ساخت، آخرین تصحیح و چاپ سیاستنامه
نصیب محمد آلتای کویمن شد.

بعد از انتشار ترجمه ترکی سیاستنامه چاپ شفر در ترکیه (۱۹۵۴
م.)، مورخ بزرگ تاریخ سلجوقیان، ابراهیم قفس اوغلی، با نوشتن
مقاله‌ای انتقادی با عنوان «سیاستنامه وزیر سلجوقیان بزرگ و
ترجمه ترکی آن»، ضمن تأکید بسیار بر اهمیت سیاستنامه، بر این
نکته تأکید کرد که در میان نسخه‌های موجود این اثر، نسخه خطی
کتابخانه ملاحظلی بهترین نسخه موجود است که باید در اسرع وقت
برای تصحیح و انتشار آن اقدام کرد.^{۱۱} براساس توصیه قفس اوغلی

بود که نسخه مذکور از سوی محمد آلتای کویمن تصحیح و در سال
۱۹۷۶ از سوی «بنیاد تاریخ ترک» انتشار یافت.^{۱۲}

نسخه مذکور در ۷ جمادی الآخر ۷۲۴ توسط علی بن الحسن
بن احمد با خط ثلث استنساخ شده است. این نسخه دارای ۲۰۰ برگ
شانزده سطر است. ابعاد بیرونی نسخه ۲۷۵ × ۱۹۰ و ابعاد داخلی آن
۲۰۰ × ۱۲۳ است. جلد کهنه و قدیمی آن از جنس پوست و برگ‌های آن
نیز کهنه و فرسوده است.^{۱۳}

کویمن در مقدمه ترجمه ترکی سیاستنامه اظهار می‌کند که در کار
تصحیح کتاب از تصحیح هیوبرت دارک، به ویژه برای رفع ابهامات و
دشواری‌های موجود در متن استفاده کرده است. او هم چنین اشاره
می‌کند که چاپ‌های خلخالی و چهاردهی را نیز از نظر گذرانده است.^{۱۴}
اما کویمن با وجود آن که چاپ‌های مختلف سیاستنامه را در اختیار
داشت، در تصحیح خود متذکر تفاوت‌های موجود بین نسخه‌های
مختلف نشده، و تنها اقدام به چاپ منقح نسخه خطی موجود در
کتابخانه ملاحظلی نمود. در حقیقت به نظر می‌رسد که کویمن
تحت تأثیر نظر استادش، ابراهیم قفس اوغلی، اقدام به چنین چاپی از
سیاستنامه کرده بود. قفس اوغلی در مقاله انتقادی‌اش راجع به نسخه
های خطی سیاستنامه چنین نظر داده بود: «از آن جا که امروزه متن
اصلی سیاستنامه در دسترس نیست، اتکاء به نسخه‌های خطی

دو نسخه خطی
سیاستنامه، یعنی
نسخه کتابخانه ملی
تبریز و نسخه کتابخانه
ملاچلی، قدیمی ترین
و بهترین نسخه های
موجود سیاستنامه
هستند

مختلف موجود، برای مقابله و ارائه یک تصحیح نهایی از این اثر ممکن نیست.^{۱۵} زیرا اگر چه در نسخه های خطی موجود عبارات و مفاهیم اساسی یکسانی وجود دارد، اما با توجه به فهرست مطالب و شماره فصول، در بین کلمه ها و عبارات سیاستنامه تفاوت های مهمی به چشم می خورد. از این رو نمی توان دو نسخه سیاستنامه را چنان با یکدیگر مقابله کرد که در نهایت به نسخه صحیح کاملی دست یافت.^{۱۶} سیاستنامه چاپ کویمن با وجود مزایای متعددی که دارد، یک اشتباه فاحش نیز در آن راه یافته است و آن، این که در عبارت مربوط به تاریخ شروع به تألیف سیاستنامه که باید ۴۷۹ باشد، ۴۷۰ آمده است. این در حالی است که در تمام چاپ های سیاستنامه به جز چاپ شفر و چاپ هایی که اساس آن ها همین چاپ شفر بوده است،^{۱۸} تاریخ شروع به تألیف سیاستنامه ۴۷۹ است.^{۱۹} علاوه بر آن، در مقاله قفس اوغلی نیز که با استناد به نسخه خطی موجود در کتابخانه ملاچلی نوشته شده، به صراحت تاریخ شروع تألیف سیاستنامه ۴۷۹ آمده است. قفس اوغلی در مقاله اش برای اثبات درستی تاریخ

مزبور دلایل مختلفی آورده است.^{۲۰}

می توان گفت، از آن جا که تألیف سیاستنامه در ۴۸۴ پایان یافته و توسط شخص نظام الملک به ملک شاه تقدیم شده، آغاز تألیف آن نمی تواند سال ۴۷۰ باشد. زیرا چهارده سال زمان برای تألیف این اثر، زمان بسیار زیادی به نظر می آید. و از طرفی با استناد به مضمون پاره ای از مطالب سیاستنامه نیز می توان گفت که خواهی از سال ۴۷۹ شروع به تألیف آن کرده است. اما خطای مذکور، اگر ناشی از سهل انگاری مصحح نباشد به احتمال زیاد ناشی از اشتباهات چاپی بوده است.^{۲۱}

سخن آخرین که سیاستنامه چاپ کویمن با هر دو تصحیح اول و دوم هیوبرت دارک دارای تفاوت هایی است که تنها مواردی از آن ها در جدول زیر آمده است. کویمن در پایان متن چاپی خود، ۴۶ مورد از موارد اختلاف نسخه چاپی خود با تصحیح هیوبرت دارک را آورده است. از این رو ما در این جا تصحیح دوم دارک را نیز با دو چاپ فوق مقابله کرده و موارد اختلاف هر سه تصحیح را در جدول زیر آورده ایم.^{۲۲}

تصحیح اول هیوبرت دارک	تصحیح دوم هیوبرت دارک	تصحیح کویمن (نسخه ملاچلی)
<p>صص. ۱۹۸-۱۹۹</p> <p>... و عادت نرفته بود که امرای ترک لقب خواجگان بر خود نهند یا خواجگان لقب ترکان. و بعد از روزگار سلطان سعید الپ ارسلان رحمه الله قاعده ها بگشت و تمیز از میان بر خاست و لقبها درهم آمیخته شد و کمتر کسی بزرگتر لقب در می خواست و می دارند تا لقب خوار شده و از بویان که پادشاه دیلمان بودند و در عراق از ایشان بزرگتر نبود یکی را رکن الدوله لقب بود و یکی را عضد الدوله. و وزیران ایشان را لقب استاد جلیل و استاد خطیر بود. و وزیری که از وی بزرگتر و فاضلتر نبود در عراق و خراسان صاحب عباد بود و لقب او کافی الکفاه بود و لقب وزیر سلطان محمود شمس الکفاه بود. و پیش از این در لقب ملوک الدنيا و الدین نبود. امیر المؤمنین المقتدی بامر الله در القاب سلطان ملک شاه رحمه الله علیه معز الدنيا و الدین در آورده بود و بعد از وفات او سنت گشت: برگیارق را رکن الدنيا و الدین و محمود را ناصر الدنيا و الدین و اسمعیل را محیی الدنيا و الدین و سلطان محمدا غیاث الدنيا و الدین. و زنان ملوک را هم این لقب دنیا و دین می نویسند و این زینت و ترتیب در القاب ابنای ملوک در افزود و ایشان را این سزاست از جهت آن که مصلحت دین و دنیا در مصلحت ایشان باز بسته است و جمال ملک و دولت در بقای پادشاه متصل است. این عجب است که کمتر شاگرد ترکی یا غلامی که از بوند مذهب تر نیست و دین و ملک را از او هزار فساد و خلل است خویشان را معین الدین و تاج الدین لقب کرده اند. و نخستین وزیری که در لقب او دین آورده اند نظام الملک بود که لقب او قوام الدین کردند. و اکنون هر نااهلی و مجهولی و بی فضل را دین و دولت و ملک در لقب آورده اند. و پیش از این گفته آمد که دین و اسلام در لقب چهار گروه رواست یکی پادشاه و دوم وزیر و سیم عالم و چهارم امیری که پیوسته بغزا مشغول باشد و نصرت اسلام کند و بیرون از این هر که دین و اسلام در لقب خویش آرد او را مالش دهند تا دیگران عبرت گیرند.</p>	<p>صص. ۲۱۱</p> <p>... و عادت نرفته بود هرگز که امرای ترک لقب خواجگان بر خویشان نهند. لقب دین و اسلام و علما را دولت امرار و ملک خواجگان را و بیرون از این هر که دین و اسلام در لقب خویش آرد رخصت ندهند و مالش فرمایند تا دیگران عبرت گیرند</p>	<p>صص. ۱۶۸</p> <p>... و عادت نرفته بود هرگز که امرای ترک لقب خواجگان بر خویشان نهند لقب بدین و اسلام و علما را بدولت و بملک و خواجگان را بیرون از این هر که دین اسلام در لقب رخصت ندهند و مالش فرمایند تا دیگران عبرت گیرند</p>
<p>صص. ۲۱۸</p> <p>... و از پادشاه بزرگ کیخسرو و چون گودرز داشت و متوجه چون سام و افراسیاب چون پیران ویسه و گشتاسب چون جامه سپ و رستم چون زواره و بهرام گور چون خوره روز و نوشیروان چون بزرجمهر و خلفای بنی عباسی چون آل برمک و سامانیان چون بلعمیان و سلطان محمود چون احمد حسن و فخر الدوله چون صاحب اسمعبل عباد و سلطان طغرل چون ابو نصر کندی و الپ ارسلان و ملک شاه چون نظام الملک. و مانند این بسیار است. اما وزیر باید نیکو اعتقاد و حنفی مذهب باشد یا شافعی مذهب پاکیزه و کافی و معامله دان و درست قلم و پادشاه دوست بود...</p>	<p>صص. ۲۲۳-۲۲۴</p> <p>... و از پادشاهان بزرگ کیخسرو و چون گودرز داشت و متوجه چون سام و افراسیاب چون پیران ویسه و گشتاسب چون جامه سپ و رستم چون زواره و بهرام گور چون خوره روز و نوشیروان عادل چون بزرجمهر و خلفای بنی عباسی چون آل برمک و سامانیان چون بلعمیان و سلطان محمود چون احمد حسن و فخر الدوله چون صاحب عباد و سلطان طغرل چون ابو نصر کندی تا سنت بیغامبران و سیرت پادشاهان سمرشد. و مانند این بسیار است. اما وزیر باید که پک دین و نیکو اعتقاد و حنفی مذهب یا شافعی مذهب پاکیزه باشد و کافی و معامله دان و سخی قلم و پادشاه دوست...</p>	<p>صص. ۱۸۶-۱۸۷</p> <p>... و از پادشاهان بزرگ کیخسرو بکودرز و چون سکندر و ارسطو چون و متوجه چون سام و چون افراسیاب چون پیران (ویسه) و کیو جاماس چون رستم چون زواره و بهرام گور چون کسری معماره چون خرفه روز چون نوشیروان عادل چون بزرجمهر بعد از آن چون خلفاء بنی عباس چون آل برمک و سامانیان چون بلعمیان چون سلطان محمود چون احمد حسن چون فخر الدوله چون صاحب عباد کافی و سلطان طغرل چون ابو نصر کندی تا سنت بیغامبران و سیرت پادشاهان در عالم سمر شده است و مانند این بسیار است. اما وزیر باید کی پاک دین باشد و نیکو اعتقاد و حنفی مذهب یا شافعی مذهب پاکیزه باشد و کافی و معامله دان و پادشاه دوست بود.</p>

سیاستنامه چاپ کویمن با وجود مزایای متعددی که دارد، یک اشتباه فاحش نیز در آن راه یافته است و آن، این که در عبارت مربوط به تاریخ شروع به تألیف سیاستنامه که باید ۴۷۹ باشد، ۴۷۰ آمده است

پی نوشت‌ها:

* دانشگاه دوقوز (نهم) ایلول، دانشکده الهیات، گروه تاریخ و هنرهای اسلامی، از میر، ترکیه. (لازم به یادآوری است که نویسنده مقاله، پیش از این، مدخل مفصل سیاستنامه را برای دایره المعارف «ترکان» تألیف کرده که در جلد ۵ (ص ۲۷۱-۲۷۸) انتشار یافته است. م.)
** دکترای تاریخ از دانشگاه تهران

1- Charles Schefer, Siasset Namèh, Traité de gouvernemet composé pour le Sultan Melik-Châh, par le Vizir Nizam oul-Moulik (Publication de l'Ecole des Langues orientales vivantes, III. Série, vol. VII (, Paris 1891.

۲- محمدآلتای کویمن، سیر الملوک یا سیاستنامه، آنکارا ۱۹۷۶، کویمن که در سال ۱۹۹۳ درگذشت، از مورخان مشهور تاریخ سلجوقیان در ترکیه بود. وی علاوه بر انتشار مقاله‌ها و آثار متعدد، راجع به تاریخ سلجوقیان کتابی با عنوان تاریخ امپراتوری سلجوقیان بزرگ تألیف و منتشر کرده است. این کتاب در میان دیگر آثار او از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است. کویمن در ابتدا بر آن بود که کتاب مزبور را در پنج جلد منتشر سازد، اما بعد از انتشار سه جلد درگذشت و امکان ادامه تألیف اثر مزبور را نیافت. سه جلد منتشر شده مربوط به دوران سلطنت طغرل، آلب ارسلان و سنجر است.

۳- سید عبد الرحیم خلخالی، سیاستنامه یا سیرالملوک، تهران ۱۳۱۰.
4- Schefer metni, s. 136-7, 151 ve Halhafı metni s. 114, 128'den naklen Ibrahim Kafesoglu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi ", Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1955, XII, s.232.

۵- عباس اقبال، سیاستنامه، تهران ۱۳۲۰.

۶- مرتضی مدرس چهاردهی، سیاستنامه یا سیرالملوک، تهران ۱۳۳۴.

7- B. Zakhador, Siaset-name, Kniga O Pravlennii vazira XI Stoletya Nizam al-mulk'ka. Izd. Akad. Muuk SSSR., Moskau/ Leningrad 1949.

8- F. Gabrieli, Studi Sul Siyaset-nameh, I. Note al testo e alla traduzione Schefer, Orientalia, VII (1938).

۹- برای مقایسه نگاه کنید به: هیوبرت دارک، سیر الملوک (سیاستنامه)، تهران ۱۳۴۰، صص ۱۹۸-۱۹۹ و نیز: هیوبرت دارک، سیر الملوک (سیاستنامه)، تهران ۱۳۵۵، ص ۲۱۱.

۱۰- جعفر شمار، سیاستنامه (سیرالملوک)، تهران ۱۳۴۸، صفحه بیست و یک و دو.

۱۱- قفس اوغلی تمام چاپ‌های موجود سیاستنامه را که در دست داشته،

به دقت بررسی کرده و چون آن‌ها را در قیاس با نسخه ملاچلیبی واجد خطاهای بارز و آشکار دانسته، بر تصحیح و چاپ نسخه مزبور اصرار ورزیده است. ر. ک: قفس اوغلی، مقاله مزبور، صص ۲۳۳-۴-۲۳۸.
۱۲- کویمن همین چاپ سیاستنامه را در سال ۱۹۸۲ به ترکی ترجمه نمود و در سال ۱۹۹۹ متن فارسی سیاستنامه و ترجمه ترکی آن را در یک مجلد منتشر ساخت.

۱۳- به نقل از قفس اوغلی، مقاله مزبور، صص ۲۳۳. و نیز نگاه کنید به: نظام الملک، سیر الملوک یا سیاستنامه، تصحیح محمدآلتای کویمن، آنکارا ۱۹۹۹ (چاپ دوم)، صص ۲۶۸.

۱۴- نظام الملک، سیاستنامه، ترجمه، محمدآلتای کویمن، آنکارا ۱۹۹۹ (چاپ دوم)، صص XIV.

۱۵- در آن تاریخ، هنوز نسخه موجود در کتابخانه ملی تبریز شناخته نشده بود.

۱۶- قفس اوغلی، مقاله مزبور، صص ۲۳۸.

۱۷- نگاه کنید به: کویمن، متن سیاستنامه، ص ۱.

۱۸- در سیاستنامه تصحیح شفر چنین آمده است: «سلطان ملک‌شاه در سال ۴۸۴ از نظام الملک و تاج الملوک ابوالفنائم و مجدالملوک و دیگر رجال دولت درخواست کرد تا کتابی در موضوع سیاست به رشته تحریر در آورند.» ر. ک: قفس اوغلی، مقاله مزبور، صص ۲۳۶ نقل از متن شفر، صص ۱-۲.

۱۹- به عنوان نمونه نگاه کنید به: چاپ هیوبرت دارک، صص ۳؛ چاپ جعفر شعار، ص ۱.

۲۰- قفس اوغلی، مقاله مزبور، صص ۲۳۴-۲۳۷. وی در مقاله خود برای اثبات درستی تاریخ ۴۷۹ به دلایل متعددی از خود سیاستنامه استناد کرده است. وی برای تقویت ادله خود، قسمتی از نسخه ملاچلیبی را عیناً آورده است: «چنین کوید بنده حسن کی چون سال در چهار صد و هفتاد و نه بوذکی...» در حالی که در چاپ کویمن عدد «نه» دیده نمی‌شود: «چنین کوید بنده حسن کی چون سال در چهار صد و هفتاد بوذکی...»

۲۱- در چاپ دوم نسخه ملاچلیبی (۱۹۹۹) و نیز در چاپ ترجمه ترکی کویمن (۱۹۸۲) تاریخ ۴۷۰ عیناً تکرار شده است. از آن جا که کویمن در سال ۱۹۹۳ درگذشت، ظاهراً اصلاح این اشتباه برای او امکان پذیر نبوده است. امید است که در چاپ‌های آتی این اشتباه اصلاح گردد.

۲۲- از آن جا که امکان چاپ تمام موارد اختلاف نسخ که در جدول آمده نبوده، تنها به آوردن دو نمونه اکتفاء شد. صورت کامل جدول اختلاف نسخ، ضمیمه اصل مقاله ترکی است که در دفتر مجله کتاب ماه موجود است.